

¹ Tekst en foto's Ruud en Ina Metselaar – www.comomeerinfo.nl

Musso

Een rondwandeling door het dorp

In het dorp staan enkele karakteristieke huizen langs de straatweg en aan het meer. Op het huis met nummer 54 langs de weg is een fresco van de *Madonna op de troon met kind* te zien, al is het in zeer slechte staat. Het dateert al uit eind 1400 van de schilder Battista uit Musso, waarvan in diverse kerken werk te bewonderen valt. Het is de moeite waard even de helling naar de bootsteiger af te lopen. Aan het Piazzetta del Molo staan enkele huizen met een zuilengang met bogen op lage zuilen.

De parochiekerk van S. Biagio (St. Blasius) ligt aan een kleine hof met een mooie marmeren vaas. Waarschijnlijk is het een oud doopvont uit de tijd dat de doop nog plaats vond door totale onderdompeling. Aan de kant van de weg wordt het pleintje afgegrensd door de 17^e-eeuwse, losstaande klokkentoren met wapens van Biagio Malacrida, de leenheer van Musso. De kerk werd in 1387 gebouwd en in 1507 verbouwd. De buitenzijde is versierd, maar van de oorspronkelijke kleuren is weinig meer te zien. Aan de kant van het pleintje is een zuilengang. Op twee pilaren werden tijdens de restauratie in 1985 twee afbeeldingen van 15^e-eeuwse heiligenfiguren gevonden: St. Antonio links en St. Defendente rechts. Dit zijn de resten van een uitvoeriger decoratie die waarschijnlijk is verdwenen onder de fresco's die Tagliaferri in 1883 heeft aangebracht.

Fig. 1 Links: De marmeren doopvont naast de kerk van St. Biagio; rechts: De zuilengang aan de haven van Musso

¹ Verzoeken om toezending per email aan: rmetselaar@on.nl

Fig. 2 Links: Het wapen van Musso; rechts: het kasteel van Musso

De geschiedenis van het kasteel van Musso

Tussen Musso en Dongo liggen, strategisch gelegen op de hoge rots met de naam Sasso di Musso, de resten van het kasteel van Musso. Reeds vóór de Romeinse tijd was hier een fortificatie en de Romeinen hebben hier vanaf de 1^e eeuw n.C. gebruik van gemaakt en zijn bovendien begonnen met de winning van marmer op deze plaats. Het eerste document waarin het kasteel wordt genoemd, zijn de statuten van Como uit 1335, toen Jacob Malacrida eigenaar was. In 1406 kreeg de familie Malacrida zowel het kasteel van Musso als Poschiavo in leen van Giovanni Maria Visconti. In 1495 werd het bewoond door Biagio Malacrida, maar vijf jaar later, toen deze zich bedreigd voelde door de Grigioni, stelde hij zich onder bescherming van Gian Giacomo Trivulzio, geallieerd met de Fransen die toen de Tre Pievi in bezit hadden. Dat de bedreiging reëel was, bleek op 30 januari 1500 toen de Grigioni, die op dat moment bondgenoten van Sforza waren, het kasteel aanvielen, het verwoestten en Musso in brand staken.

In 1507 gaf de hertog echter opdracht het kasteel te herbouwen. In 1508 gaf Biagio Malacrida het leen aan maarschalk Trivulzio en deze begon met grootschalige werkzaamheden voor de uitbreiding van het kasteel met bastions en torens, een waterput en een versterkte haven. Dit werk duurde van 1509 tot 1519. In 1518 overleed Trivulzio onverwacht tijdens een bezoek aan Frankrijk en in 1522 ging het kasteel na een regentschap van Gerolamo Squinzano en op voordracht van de hertog Francesco Sforza over naar Sebastiano di Novara. Hiermee zijn we gekomen bij de periode 1523-1532 waarin het kasteel een belangrijke rol ging spelen onder de veldheer Gian Giacomo Medici.

Fig. 3 Links: Het wapen van de Malacrida rechts: grootmaarschalk Trivulzio

Gian Giacomo Medici

Deze Gian Giacomo, geboren in 1495 in Milaan, onderscheidde zich al in zijn jeugd door zijn moed en strijdvvaardigheid. Hij maakte het kasteel van Musso tot een vrijwel onneembare vesting van waaruit hij de doorgang van personen en goederen langs en over het meer controleerde. De in 1580 gemaakte schetstekening toont dat het kasteel was opgebouwd uit drie lagen.

Al spoedig ontwikkelde hij zich tot ‘piraat, rebel, held en bandiet’, en verwierf hij van de Grigioni de bijnaam ‘schurk van Musso’. Aan het meer kwam een versterkte haven waar de grote oorlogsschepen lagen die hij liet bouwen: de Brigantino, Indomabile, Salvatrice, Donghese, de Busto di Ferro en een aantal kleinere. Volgens Missaglia waren er zeven grote schepen met ieder 48 riemen, drie zeilen en uitgerust met artillerie met kogels van 40 ‘libbre’ en bemand met 110 mariniers. Met deze vloot plunderde hij regelmatig de dorpen langs het meer, waarbij hij zich zelfs in Como en Lecco waagde. Bij een bloedig scheepsgevecht ter hoogte van Mandello werd hij zelf gewond en sneuvelde zijn jongere broer Gabriele. Ook nam hij regelmatig schepen in beslag, zette de passagiers gevangen en liet ze tegen een losgeld weer vrij. Bij de toren van Olonio hief hij tol van alle passerende schepen. Als bondgenoot was hij volkomen onbetrouwbaar, nu eens steunde hij de Fransen, de Grigioni, de Paus dan weer de keizer. Van Karel V kreeg hij in 1528 de titel markies van Musso en graaf van Lecco. Uiteindelijk echter maakte hij zoveel vijanden dat de Sforza en de Grigioni zich verenigden en hem dwongen de burcht op te geven in maart 1532. Ter compensatie kreeg hij van Francesco II Sforza het markiezaat van Marignano. Vervolgens trad hij in dienst van de Spanjaarden, vocht tegen de Fransen, belegerde Sienna en werd hij tenslotte benoemd tot onderkoning van Bohemen. In 1545 kreeg hij van de keizer de Tre Pievi als leen en de familie Medici behield dit tot Philips II het in 1580 aan kardinaal Gallio gaf. Op 8 november 1554 overleed hij in Milaan op zestigjarige leeftijd. Zijn broer, paus Pius IV, richtte in de kathedraal van Milaan een groot monument op, ontworpen door Michelangelo.

Nadat deze kleurrijke figuur het kasteel had verlaten, werd het door de Grigioni met de grond gelijkgemaakt en zijn er thans alleen nog wat resten van muren bij de kerk van S. Eufemia, die vroeger binnen de muren van het fort stond.

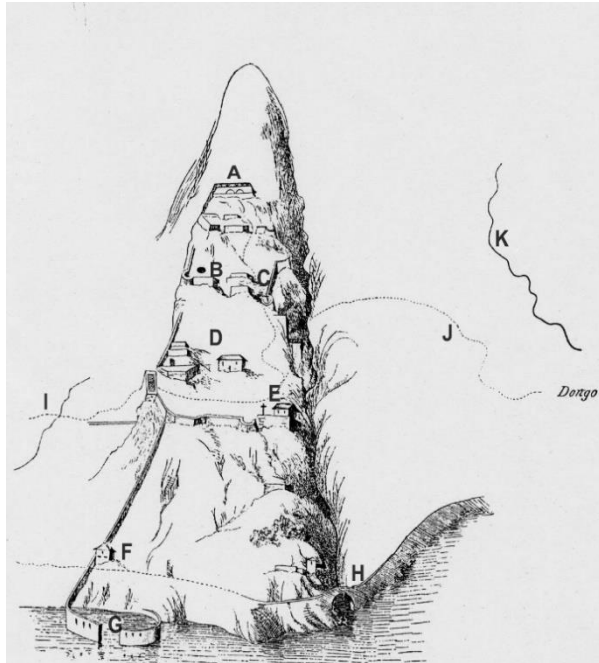

Fig. 4 Tekening van het kasteel van Musso.
 A) Uitgehakte geul die de slotgracht vormt,
 B) put,
 C) verblijven van de wacht,
 D) eerste niveau,
 E) kerk van S. Eufemia,
 F) wachtpost boven de haven,
 G) haven,
 H) brug met toegangspoort,
 I) weg naar Musso,
 J) weg naar D
 K) vallei van Dongo met de weg naar Bellinzona

Het marmer van Musso

Al bij de Romeinen was Musso bekend om zijn marmergroeven. De eerste groeve lag op vrijwel dezelfde plaats als het kasteel, later werd ook een hogere groeve in gebruik genomen. De marmerader zet zich overigens voort aan de overkant van het meer bij Olgiasco op het schiereiland van Piona. Het witte marmer van Musso werd onder andere door de Romeinen gebruikt voor de 16 zuilen bij de basiliek van San Lorenzo in Milaan en voor vele grafstenen en herdenkingsstenen die we in de dorpen langs het meer tegenkomen. Een mooi voorbeeld van zo'n grafsteen kunnen we zien ingemetseld in de buitenmuur van de S. Marta kerk in Menaggio. Deze steen dateert al uit de eerste eeuw n.C. In de marmergroeve werd ook nog een medaille gevonden met de beeltenis van keizer Galba (68-69 n.C.).

Fig. 5 Grafsteen in Musso marmer uit de 1e eeuw n.C. op de gevel van de kerk van S. Marta in Menaggio

Van later tijd dateert het marmer voor de DOM in Como (1452), het portaal van de S. Maria delle Grazie in Gravedona (1514), en de Boog van de

Vrede in de Corso Sempione te Milaan, die in 1807 ter ere van Napoleon werd opgericht. Tot het begin van de 20^e eeuw was de marmerwinning volledig handwerk, maar toen in 1911 de firma Luigi Scalina de groeven overnam, werd de productie gemechaniseerd, vooral door de introductie van draadzagen. Tot 1930 werden de marmerblokken op sleden naar beneden vervoerd, vanwaar ze per schip verder gingen. In 1930 werden twee kabelbanen in gebruik genomen. Tot begin 1960

is de marmervinging voortgezet, daarna werd nog tot 1970 marmer vermalen. Een deel van het marmerpoeder werd gestookt in de grote kalkoven die aan het meer stond. De definitieve sluiting van de mijn betekende het verlies van een baan voor ongeveer honderd arbeiders uit de omgeving van Musso. Door de marmerwinging zijn ook veel van de overblijfselen van het kasteel van Musso verdwenen.

Fig. 6 Voorgevel van de Dom in Como uit 1452, geheel uitgevoerd in Musso marmer

Wandeling over het Sasso di Musso naar S. Eufemia

Bij deze wandeling door de bergen, die we zowel in Musso als in Dongo kunnen beginnen, komen we langs de plaats waar het kasteel van Musso stond, langs de oude marmergroeven en waar nu nog de kerk S. Eufemia staat. U heeft de keus uit twee routes:

Vanuit Musso via Genico naar de S. Eufemia

Vanuit Musso kunnen we omhooggaan tot de Via al Castello en rechtsaf richting Genico (tot zover is er een autoweg). Genico heeft zijn middeleeuws uiterlijk nog verregaand behouden, zoals u goed kunt zien in de Via alle Fontane. In dit buurtschap werd in 1964 een groot en nog geheel intact Romeins graf gevonden met daarin de resten van vier overledenen, waaronder één kind. Dicht bij het graf, dat uit de 4e eeuw n.C. dateert, werd ook een glazen flesje uit dezelfde tijd gevonden. Vanuit Genico stijgen we ongeveer 80 meter, voor een deel over trappen, tot het kasteel en de kerk S. Eufemia, van waar we kunnen genieten van een schitterend vergezicht. Het pad dat we volgden,

maakte deel uit van de vroegere Strada Regina, die we ook bij de volgende dorpen zullen tegenkomen.

Fig. 7 Een straatje in Genico

De kerk van S. Eufemia

Vanuit Dongo naar de S. Eufemia

Een iets minder steile route begint in Dongo in de wijk Barbignano. De eenvoudigste manier om met de auto bij het beginpunt te komen is door in Dongo de afslag Stazzona te nemen en dan op het punt waar de weg naar Stazzona naar rechts omhooggaat, links af te slaan de brug over de Albano over. Na een paar honderd meter zijn er parkeerplaatsen waar u de auto kunt achterlaten. Na ongeveer tweehonderd meter over de Via Antica Regina ziet u rechts een klein pleintje, het Slargo Antonio da Desio. In de hoek van dat pleintje gaat langs een oranje geschilderd huis het voetpad omhoog. Het pad stijgt langzaam en loopt tenslotte vrijwel horizontaal. Op dit gedeelte lopen er over een afstand van ongeveer 4 meter twee groeven met een diepte van 8-10 cm in de rotsbodem op een onderlinge afstand van circa 95 cm. Deze worden toegeschreven aan karrensproten, wellicht al uit de Romeinse tijd maar waarschijnlijker is dat ze uit de Middeleeuwen stammen.

Als we nog iets verder doorlopen zien we rechts in de rotswand een incisie met het jaartal 1717 en na nog een paar honderd meter bereiken we de kerk van S. Eufemia. Ze staat op de plaats van een vroegere kerk die zich binnen de muren van het kasteel van Musso bevond. Echter is bij de verwoesting van het kasteel in 1532 ook de kerk zwaar getroffen. De huidige kerk dateert uit 1622. De deurkozijnen in gebeeldhouwd Musso marmer zijn afkomstig uit de oorspronkelijke kerk. Let

u eens op de appel die in bas-reliëf in het kozijn is gegraveerd. Meer van dergelijke figuren zijn ook gevonden in de rotsen van de Mereltuyn (zie hieronder). Ook in de borstwering rond de kerk zijn inscripties te zien. Boven deze plek zien we de steile wanden van de groeven waar het prachtige witte Musso marmer werd gewonnen. Van het oude kasteel staan alleen nog wat resten van muren.

Fig. 8 Pad met uitgesleten karresporen uit de Middeleeuwen of misschien zelfs de Romeinse tijd

Terwijl u uitrust van de klim naar de kerk en geniet van het uitzicht, kunt u wellicht het verhaal lezen dat over S. Eufemia wordt verteld. In het dorp Sueglio, gelegen in de vallei van Dervio aan de overkant van het meer, woonde een vrome vrouw met de naam Eufemia. Hoewel zeer godsvruchtig, was ze niet geliefd bij de dorpingen, zozeer dat ze op een dag besloot om het dorp te verlaten. Ze nam een zaag en een bel mee en daalde af naar het meer. Daar spleet ze met haar zaag het water van het meer in tweeën en liep zonder nat te worden naar de overkant. Hier viel de bel uit haar handen in het water en de heilige vrouw zei: “ja, ja, ga maar onder, zodat je de bodem nooit zal bereiken” en dat gebeurde want precies op die plaats is het meer heel diep. De vrouw beklom daarop de rots van Musso waar ze zich als kluizenares geheel wijdde aan de Heer, zozeer dat ze vereerd werd en giften ontving van de inwoners. Het verhaal gaat dat de heilige kluizenares 's avonds de vele andere kluizenars op de berghellingen groette door het ontsteken van een vuur. Na haar dood werd te harer ere de kerk gebouwd precies op de grens van Musso en Dongo, maar met de deur gericht naar Musso. 's Nachts kwamen de inwoners van Dongo en metselden de deur dicht en maakten een nieuwe aan de kant van Dongo. Echter iedere keer was de volgende ochtend de nieuwe deur dicht gemetseld en de oude weer geopend. Hiermee toonde de heilige haar voorkeur voor Musso. Op de zestiende september, de ochtend van S. Eufemia, komen de inwoners van de vallei van Dervio nog in klederdracht op pelgrimage naar het kerkje.

Aan de vele kluizenars in de bergen herinneren ook vele andere kerkjes: S. Amate in Plesio, S. Domenico in Cremia en in Pianello, S. Bernardo in Musso, de S. Gottardo en de S. Eufemia in Dongo.

Vanaf de kerk gaan we over trappen steil omlaag. Links op de helling zijn de resten te zien van een schitterende tuin, de ‘tuin van de merel’. Ze werd in 1858 aangelegd door de familie Melzi en bevatte prachtige bomen en planten zoals agaven, palmen, camelia's, eucalyptussen, sequoia's en talloze romantische kunstwerken als grotten, bruggen, waterstromen, en duizelingwekkende voetpaden. De tuin is nu volledig in verval maar er is een begin gemaakt met het herstel en een aantal paden zijn weer te belopen. Al snel hierna bereiken we Genico.

De gevangename van Mussolini²

Musso en Dongo hebben een rijke historie maar ze zijn waarschijnlijk het meest bekend door een episode uit de recente geschiedenis, namelijk de aanhouding en berechting van Mussolini, zijn vriendin en leden van zijn regering. Als we in Dongo aan de waterkant staan, op het piazza Paracchini met de rug naar het meer, dan zien we links naast de ingang van de tunnel de rots van Puncett. Op die plaats werd op 27 april 1945 Mussolini aangehouden en daarna gevangengezet in het Palazzo Manzi, dat zich tegenover ons bevindt.

Fig. 9 De primitieve wegersperring in Musso, waar de Duitse kolonne met Mussolini werd tegengehouden door de partizanen.

Op 25 april 1945 wordt Milaan bevrijd. Mussolini bevindt zich dan in Como. De weg door het Val Camonica naar het Valtellina is verwoest en alleen de weg langs de westkant van het meer blijft over als vluchtroute voor de Duitsers. Vroeg in de nacht van 26 april

verlaat Mussolini, verborgen in een Duits konvooi van legervoertuigen, Como in de richting van Menaggio, waar de colonne om 7 uur in de ochtend aankomt. In de middag trekt men van Menaggio naar Grandola in een poging om via Porlezza naar Zwitserland te ontsnappen. Hier voegt zich de maîtresse van Mussolini, Clara Petacci, met haar broer Marcello bij de groep. Op het bericht van de aanwezigheid van partizanen bij de grens, besluit men echter terug te keren naar Menaggio. De volgende dag vertrekt Mussolini onder vliegtuigbescherming door de Luftwaffe vanuit Menaggio. De militaire colonne van ruim een kilometer lengte arriveert om zes uur 's ochtends in Musso, waar ze wordt tegengehouden door een versperring van boomstammen. Een kleine groep partizanen van de 52^e Garibaldi Brigade neemt vrijwel de hele groep gevangen. Na lang onderhandelen besluiten de partizanen de groep Duitsers om 12.30 u door te laten naar Chiavenna terwijl de fascisten in Musso moeten blijven. De Duitsers gaan akkoord maar willen Mussolini niet in de steek laten en vermommen hem als Duits soldaat. Bij een volgende controle op het plein in Dongo wordt hij echter herkend door de partizaan Giuseppe Negri en wordt hij overgedragen aan de vicecommandant van de 52^e Brigade. Zodra dit bekend wordt stroomt het hele dorp naar het gemeentehuis waar Mussolini gevangen wordt gehouden. De stemming is zeer vijandig, er wordt in de lucht geschoten en men dreigt hem te vermoorden. Daarop wordt besloten hem naar Germasino over te brengen, op enkele kilometers van Dongo. Op het bericht van de gevangename vragen de geallieerden hem uit te leveren, maar de partizanen besluiten niet in te gaan op dit verzoek zonder advies van een hogergeplaatste. Intussen worden er ook pogingen

² Uitvoeriger informatie over dit onderwerp vindt u in mijn boeken *De geschiedenis van de tweede wereldoorlog aan het Comomeer*, Eindhoven 2014, *De Geschiedenis van de Dorpen rond het Comomeer*, Eindhoven 2018, of in de Nieuwsbrieven 2008-7 en 2009-1,2 en3.

gedaan om Mussolini inderdaad uit te leveren aan de geallieerden. Giovanni Sardegna overtuigt de partizanen om hem vanuit Germasino over te brengen naar Moltrasio. Midden in de nacht van de 27^e gaat men op weg, maar komt te laat op de plaats waar een boot zou liggen om hem naar Brunate te vervoeren en men keert dan om half vijf in de ochtend terug naar Azzano. Hier houdt men Mussolini tot de middag gevangen in de villa van de familie De Maria, vertrouwden van de partizanen. Bij het overleg op het gemeentehuis van Dongo komt men niet tot een besluit, sommigen willen ter plaatse een proces beginnen, anderen willen hem uitleveren. Er is nog steeds geen besluit gevallen als er twee vertegenwoordigers van het bevrijdingsleger CLN uit Milaan arriveren met de geheime opdracht Mussolini om het leven te brengen. Mussolini en Petacci worden op de 28^e om drie uur in de middag in een zwarte Fiat 1100 gezet en op de afgesproken plaats, op slechts korte afstand van de villa van de De Maria, worden ze gedwongen uit te stappen en worden ze beide gefusilleerd. Terwijl een van de mannen de lichamen bewaakt, keren de anderen terug naar Dongo. Op het plein heeft men inmiddels de gevangengenomen fascisten verdeeld in drie groepen. Om 17.25 u worden 18 van hen, waaronder de broer van Clara Petacci, gefusilleerd. De lichamen worden naar Milaan gebracht en op het piazzale Loreto aan de menigte getoond. Ook de lichamen van Mussolini en Petacci worden daar op 29 april, de dag waarop de Duitse strijdkrachten in Italië capituleren, publiekelijk tentoongesteld. Voor wie iets van deze gebeurtenis en van de strijd van de partizanen wil zien, is een bezoek aan het Museo della Resistenza Comasca aan te raden. U vindt het museum in het Palazzo Manzi (het gemeentehuis) van Dongo.

Fig. 10 Dongo - tegenover palazzo Manzi waar de fascisten werden gefusilleerd